

Gulden legende

Gulden legende

De Middelnederlandse vertaling
van de *Legenda aurea*
door Petrus Naghel

uitgegeven naar handschrift Brussel,
Koninklijke Bibliotheek, 15140
door Amand Berteloot, Geert Claassens
en Willem Kuiper

DEEL II

BREPOLS

The Middle Dutch Translation
of the *Legenda aurea*
by Petrus Naghel

© 2011, BREPOLSPUBLISHERS n.v., Turnhout, Belgium.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means,
electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise without the prior permission
of the publisher.

D/2011/0095/227

ISBN 978-2-503-54272-0

Printed in the E.U. on acid-free paper.

Inleiding

Langhen tijt hebbic versocht gheweest ende sere ghebeden om uten Latine te Dietsche te makene een boec dat men te Latine heet Aurea legenda, dat bediedt te Dietsche 'Gulden legende'. Ende wel met rechte machmense alsoe heeten omme de goede exemple ende leeringen die daer in bescreven sijn vanden santen. Want cortelec soe beschrijft si alle der sante leven ende der marteleren doot, hoe si ghemartilijt sijn dore de minne van Gode. Elc goet mensche salech ende oec elc sondare, wilt hi, mach grotelec in desen boec sine salecheit sceppen, in dien dat hi merken wille ende de woorde cauwen die hi daer in lesen sal.

Zo begint de door Petrus Naghel van Aalst (?-1395) geredigeerde vertaling van de laatste der grote dertiende-eeuwse hagiografische 'encyclopedieën'. In een tijdperk waarin anciënniteit heftig botste met moderniteit voelde de dominicaan Jacopo da Varazze (1228-1298), die het zou brengen tot aartsbisschop van Genua, zich geroepen om een 'gouden gids' te maken van alle feesten van het kerkelijk jaar. Als chronologische ruggegraat gebruikte hij het kerkelijk jaar dat begon met de Advent, de vier weken die voorafgaan aan de viering van de geboorte van Jezus Christus op de donkerste nacht van het jaar, de nacht vóór de vijftiendste december.

Jacopo verdeelde zijn boek in vijf perioden: *de tempore renovationis* (de tijt der wederroepinghen oft der vernuwinghen, van Advent tot Kerstmis), *de tempore reconciliationis et preregrinationis* (de tijt der reconsiliatien ende der pelgrimagien, van Kerstmis tot Septuagesima), *de tempore deviationis* (de tijt der dolingen, van Septuagesima tot en met Goede Vrijdag), *de tempore reconciliationis* (de tijt der reconciliacien, van Pasen tot en met de octaaf van Pinksteren) en *de tempore peregrinationis* (de tijt der pelgrimagien, van Beloken Pinksteren tot Advent).

Hoewel er handschriften bewaard bleven, zoals het Brusselse handschrift 15140 dat aan de basis ligt van deze editie, waarin alle 'gouden legenden' verzameld zijn, zochten al gedurende de Middeleeuwen boekbinders naar een mogelijkheid om de *Legenda aurea* te verdelen over twee handzamer banden. De meest gebruikelijke keuze was die in een zogeheten Winterstuk (Advent tot Pinksteren) en een Zomerstuk (Pinksteren tot Advent). De laat-middeleeuwse boekdrukkers namen deze tweedeling over.

Jacopo da Varazze hanteerde, zoals gezegd, op inhoudelijke gronden een vijfdeling (die in de Middelnederlandse vertaling werd overgenomen), maar deze indeling is zo ongelijk dat zij in de praktijk niet kon dienen als verdeelsleutel bij het maken van deze editie. Omdat wij ervoor gekozen hebben het schrijven van de inleiding zo lang mogelijk uit te stellen om onze aandacht eerst en vooral op de editie van de legenden te kunnen vestigen, bevat dit tweede deel alle legenden uit de laatste afdeling: *de tempore peregrinationis* c.q. *de tijt der pelgrimagien*.

Dat zijn de legenden 71 (LXXVII bij Jacopo da Varazze in de editie van G.P. Maggioni 1998²) tot en met 174 (CLXXVIII). Zodoende kunnen wij inleiding, registers en legenden min of meer gelijk verdelen over twee boekbanden.

In de eerste band – die naar wij voorzien zal verschijnen in 2013 – worden de legenden 1-70 opgenomen, maar die band zal ook een uitvoerige inleiding bevatten, met daarin een beschrijving van het basishandschrift, een introductie van tekst en vertaler en een systematische ratio edendi. Daarnaast zal in deze band ook een index van eennamen op de volledige tekst worden opgenomen. Toch lijkt het passend om hier, vooruitlopend op de uitvoerige inleiding, in kort bestek de editie te introduceren.

Van de *Gulden legende* zijn verschillende Middelnederlandse versies en meer dan 150 handschriften en handschriftfragmenten overgeleverd. De oudste vertaling is die van Petrus Naghel, kartuizer te Herne, en van die vertaling wordt hier een kritische editie aangeboden. Al in 1972 wees Jan Deschamps erop dat het handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140 de beste basis voor een editie zou vormen. Het handschrift werd rond 1400 afgeschreven in het zuidwesten van Brabant, niet ver van Herne. Ten onrechte wordt het als een handschrift uit de Groenendaalse boekerij beschouwd. Enkel het handschrift Brugge, Sint-Janshospitaal, z.s. (eveneens Zuidwestbrabant, 1357/58) staat dichterbij de autograaf van de vertaling, maar ontbeert wel tweederde van de legendenverzameling. Het handschrift Stockholm, Kungliga biblioteket, A 159 is ongeveer even oud als het Brusselse handschrift en bevat de volledige *Gulden legende*; dit manuscript stamt uit Zuidwestvlaanderen. Onze editie volgt het Brusselse handschrift en waar nodig grijpen wij terug op het Brugse en het Stockholmse handschrift, die doorgaans maar in zeer geringe mate een afwijkende tekst leveren. De editie berust aldus op deze drie – de oudste – handschriften en wil een kritische leeseditie zijn, waarin de tekst enerzijds zo veel mogelijk gerespecteerd wordt, maar anderzijds voor wat betreft de weergave van de allografen i, j, y en u, v en w, de interpunctie en het gebruik van hoofdletters is aangepast aan hedendaagse conventies. We hebben gemeend een alinea-indeling aan te moeten brengen om de tekststructuur te verhelderen, waarbij we ons vaak (maar niet altijd) konden baseren op de in het handschrift aanwezige paragraaftekens.

De kritische tekst gaat vergezeld van een apparaat waarin drie categorieën van voetnoten zijn ondergebracht. Met de aanduiding ‘paleografisch-codicologisch commentaar’ worden die aantekeningen gemarkeerd die op onregelmatigheden in het handschrift slaan (correcties, toevoegingen, marginalia etc.). Deze bijzonderheden van schrift en schriftdrager worden uiteraard nog op systematische wijze in de inleiding in band I aan de orde gesteld. In de noten met de markering ‘vertaling’ worden die plaatsen becommentarieerd die op het eerste gezicht intransparant lijken of waar de vertaling afwijkt van de Latijnse

brontekst, hier gerepresenteerd door de editie-Maggioni. De eventuele citaten uit Middelnederlandse handschriften worden strikt diplomatisch in de noten afgedrukt. De markering ‘tekstkritiek’ verwijst naar die categorie voetnoten waarin de spaarzaam doorgevoerde emendaties worden toegelicht en verantwoord.

Onze editie is het resultaat van een langdurige samenwerking, waarbij in de loop der jaren meer mensen betrokken zijn geweest. Ludo Jongen, Johan Oosterman en Wybren Scheepma droegen bij aan de transcriptie van het Brusselse handschrift. Helga Dierckx maakte een transcriptie van het Brugse handschrift. De codicologische beschrijving van het Brusselse handschrift, die in band I wordt opgenomen, is van de hand van Eef Overgaauw. De readerprints van het Brusselse handschrift werden ter beschikking gesteld door het Zentrum für Niederlande-Studien van de Westfälische Wilhelms-Universität te Münster. Allen die op enigerlei wijze hebben bijgedragen aan het totstandkomen van deze uitgave danken wij uit de grond van ons hart.

Amand Berteloot, Geert Claassens, Willem Kuiper

[De tijt der pelgrimagien]

Om dat wi nu gheseyt hebben vanden [161va] feesten die vallen inden tide der reconciliatien, welken tijt de Kerke houdt van Paesschen toter octaven van Sinxenen, so moeten wi nu scriven vanden feesten die comen binnen den tide der pelgrimacien,¹ welken tijt de Kerke houdt vander octaven van Sinxenen toten Advente. De octave van Sinxenen en beghint hier altoos niet, maer na den tijt also Paeschen verwandelt.²

---

¹ [Tekstkritiek] Hs. 'pelgrinacien'.

² [Vertaling] Maggioni: «Principium autem huius temporis non semper hic incipit, sed iuxta paschalem terminum uariatur» (515).

Van sinte Urbane paus [71]

Wat den name bediedt

Urbaen¹ es gheseit van 'ur', dats 'licht' oft 'vier', ende van 'banal', dats 'andwoorde', want hi was licht in eersamere wandelinghen ende vier in berrender minnen ende andwoordde in leeringhen. Oft daer bi seitmen dat hi licht was, want dlicht es minlec in danscouwen ende onsceppeleec in wesenne, in sceppenessen hemelsch ende inden werke sere orborleec. Aldus was dese sant minleec in wandelinghen ende onsceppeleec in de werelt te versmadenne, hemelsch in contemplacien ende orborleec in predicatien.

Van sinte Urbane paus

Urbaen was paus na Calixtuse ende in sinen tide was herde grote persecucie onder de kerstenne. Ten lesten wert Allexander keiser ende sijn moeder Hamena was kersten, want Origenes hadse bekeert. Ende om de bede van hare so en persequeerde dese keiser de kerstenne nemmeer. Maer nochtan so was [161vb] Almachius, de provoost van Rome, al te wreet op de kerstenne, ende hi hadde sente Cecilien doen onthoofden. Dese Almachius dede nerensteleec sente Urbane soeken, ende met Carpasij, sijns cnapen, helpen so vant hine gheborghen in een duwiere met III papen ende III diacone, ende hi deden legghen in enen kerkere. Hier na dede hine vore hem bringhen ende leide hem op dat hi verkeert hadde v^M menschen ende Cecilien ende Tiburcie ende Valeriane. Ende hi hiesch hem Cecilien tresoor. Ende Urbanus seide hem: «Mi dunct dat di de begherte van goede meer de kerstenne doet persequeren dan de minne van dinen goden. Cecilien tresoor hebben der armere hande inden hemel ghevoert.» Ende doe dede hi Urbane ende sine ghesellen slaen met wappers. Ende doe Urbaen Gods name Helyon anriep, so bespottenne de provoost ende seide: «Dese oude man wilt wijs scinen ende daer bi spreect hi nu dat wi niet en verstaen.» Doese Almachius niet en mochte verwinnen, so dede hise weder inder kerkere sluten, ende daer doopte Urbaen III tribune die te hem quamen met Avolino, den wechtere van den kerkere. Doe Almachius hoorde dat Avolinus kersten worden was, so dede hine vore hem bringhen, ende doe hi den afgoden niet offeren en wilde, so sloech men hem thooft af. Ende doe leidde men Urbane met sinen ghesellen ten afgoden weert ende men dwanckenne wieroec te offerne. Doe beedde Urbaen, ende dafgod viel [162ra] ende doodde xxii papen diet vier

---

¹ [Vertaling] De eerste interpretatie van de naam ontbreekt in de vertaling, Maggioni: «Urbanus ab urbanitate dictus» (515).

maecten. Doe wonddemen Urbane ende sine ghesellen alte swaerleec, ende hier na leiddemense dat si den afgoden sacrificie doen soudent. Maer si spouwen op dafgode ende maecten een cruce vore haer hooft ende custen deen dander. Ende men sloech hen thoofte af in Allexanders keisers tide int jaer ons Heren CCXX. Ende te hant wert Almachius metten duvel beseten, ende hi blasfemeerde sine afgode. Ende sijns ondanckens so prees hi de kerstenne. Ende daer na versmachtente de duvel. Doe dat Marmenia, sijn wijf, hoorde, so dede si hare ende Lucinen, haerre dochter, ende al haer meisenide doopen vanden pape Fortunato. Ende daer na groef si eerlece Urbaens lichame ende sijnre ghesellen.

Van sente Petronillen [72]

Petronillen vite screef sente Marcellijs. Si was sente Peters des apostels dochter. Ende om dat si alte scone was ende om dat si bi haers vaders wille alte sere den rede hadde, ghevielt op enen tijt dat dandere jonghere met hem aten, ende een¹ van hen seide tote hem, die Titus hiet: «Waer bi laetstu Petronillen ligghen, die alle andere siecke ghenees?» Sinte Peter seide hem: «Om dat het aldus hare salecheit es. Maer nochtan, om dat ghi niet wanen en selt, dat ic dit segghe om dat icse niet ghenesen en mach,» daer bi seide hi tote hare: «Petronilla stant haestelec op ende dient ons.»² Ende si stont te hant op, al ghe[162rb]nesen, ende diende hen. Ende doe si al den dienst ghedaen hadde, so seide Peter tote Petronillen: «Ganc weder te dinen bedde.» Ende te hant ghinc si derweert ende begonste weder den rede³ te hebbenne, also si te voren hadde. Maer doe si volmaect was inder minnen Gods, so ghenas hise al.

Flaccus de grave quam tote⁴ hare om dat hise om haer soonheit te wive nemen soude. Ende si andwoordde hem: «Wiltu mi te wive hebben, so doet te mi de maghede comen die met mi moghen varen te dinen huse.» Ende binnen dier tijt dat Flaccus die⁵ maghede ghereeden dede, so gaf hare Petronille te bedinghen ende te vastenne, ende si ontfinc Gods lichame. Ende daer na ghinc si te bedde ligghen ende na III daghe gaf si haren gheest. Doe Flaccus sach dat hi bespot was, so werp hi hem an Feliculen, Petronillen ghespelinne, ende hi beval hare dat si sijn wijf worde oft dat si den afgoden offerde. Ende doe si dit niet doen en wilde, so dede hise VII daghe sonder eten ende drincken in enen kerkere sluten, ende daer na dede hise binden ende tormenten tote dat si sterf. Ende doe dede hise in enen marasch werpen, maer Nichodemus tracse daer ute ende groefse. Hieromme dede Flaccus Nichodemum vore hem bringhen. Ende doe hi den afgoden niet offeren en wilde, so dede hine met wappers slaen ende wer[162va]pen in Tiberim. Maer Justus, sijn clerc, tracken daer ute ende groeffenne eerlec.

¹ [Paleografisch-codicologisch commentaar] ‘een’ superscript.

² [Vertaling] Maggioni: «‘Verumptamen ne puteretur impossibilitas sanitatis eius meis sermonibus excusari,’ ait ad illam: ‘Surge, Petronilla, uelocius et ministra nobis!’» (517).

³ [Paleografisch-codicologisch commentaar] ‘rede’ is door rasuur gecorrigeerd uit ‘reder’.

⁴ [Paleografisch-codicologisch commentaar] Oorspronkelijk ‘te’ waar superscript ‘to’ aan toegevoegd werd.

⁵ [Paleografisch-codicologisch commentaar] In margine met verwijsteken alternatieve lezing: ‘dese’.

Van sente Petere exorciste [73]

Peter de exorciste, doene Archemius in enen kerker hadde gheleit, ende Archemius dochter doe ter tijt beseten was vanden viant, ende haer vader dicke daeromme weende, so seide Peter tote hem: «Wiltu in Cristum gheloeven, so sal dijn dochter te hant ghenesen.» Archemius seide hem: «Mi verwondert hoe dat¹ dijn God mine dochter soude moghen ghenesen ende Hi di niet en verloest, die so vele om sinen wille ghedoghes.» Peter seide hem: «Mijn God es machtech mi te verloossen, maer Hi wilt dat wi bi verduldecheiden van titeleker passien comen ter ewegher glorien.» Archemius seide hem: «Ic sal dine bande ende dine iserne ketenen dobbeleren. Ende eest dat dan dijn God di verloest ende mijnre dochter verloost,² so³ salic te hant in Hem gheloeven.» Doe hi dat ghedaen hadde, so hilt sinte Peter inde hant een cruce ende oppenbaerde Archemio in witten cleederen ghecleedt.⁴ Ende Archemius viel hem te voeten ende sijn dochter wert ghenesen. Ende doe dede hi hem ende al sijn huus doopen. Ende alle die hi inden kerkere hilt, gaf hi orlof ute te comenne, die kersten werden wilden. Ende daer toe gheloofden vele andere liede ende daden hen van [162vb] den pape Marcelline doopen. Doe dat de provoost hoorde, so dede hi tote hem bringhen alle die inden kerkere waren. Ende Archemius riepse alle te hem ende custe hare hande ende seide hen, so wie dat onvervaerleec comen wilde om martilie te lidenne, dat hi quame, ende so wie dat dies niet en wilde, dat hi wech ghinghe. Ende doe de rechtere vernam datse Marcellinus ende Peter ghedoopt hadden, so dede hise comen ende hi deedse versceeden inden kerkere. Ende hi dede Marcelline naect legghen op ghebroken ghelas, ende hi verboodt hem water ende licht te ghevenne. Maer men leide Petere in enen anderen kerkere, in enen nauwen kip ghesloten. Maer ons Heren inghel⁵ cleedde Marcelline ende ontbantenne ende leiddenne met Petere in Archemius huus. Ende hi hiet hen dat si VII daghe tfolc vergaderen souden ende vast maken int gheloeve, ende dat si daer na vore den rechtere gaen souden. Maer doese de rechtere inden kerkere niet en vant, so dede hi Archemium comen. Ende doe hi den afgoden niet offeren en wilde, so dede hine met sinen wive neder inden kerkere werpen. Ende doe dat sente Marcellijn ende Peter hoorden, so quamen si derweert. Ende in dien kerkere so dede Marcellijn messe metter helpen van

¹ [Paleografisch-codicologisch commentaar] ‘dat’ superscript.

² [Paleografisch-codicologisch commentaar] In margine met verwijsteken alternatieve lezing: ‘gheneest’.

³ [Paleografisch-codicologisch commentaar] ‘so’ superscript.

⁴ [Vertaling] Maggioni: «sanctus Petrus candidis uestibus indutus et tenens signum crucis eidem apparuit» (519).

⁵ [Paleografisch-codicologisch commentaar] ‘heren inghel’ met verwijsteken in margine.

VII kerstenen, diene daer toe¹ bescermden. Ende de heileghen seiden toten ongheloveghen: «Siet, wi hadden moghen Archemium ver[**163ra**]loosten ende ons gheborghen, maer negheen van beiden en wouden wi doen.» Doe worden de heidenne gram ende sloeghen Archemium metten sweerde doot. Ende sijn wijf met haerre dochter steenden si. Ende sente Marcelline ende Petere sloeghen si thoof af in enen groten bosch,² dien men nu Wit Bosch heet om hare martilie, inden tide van Dioclesiaens rike, dat was int jaer ons Heren CCLXXXVII. Ende de handdief, die Dorotheus hiet, sach hare sielen ghecleedt met witten cleederen ende met preciosen steenen opvoeren vanden inghelen inden hemel. Ende daer bi wert hi kersten ende starf daer na in paeise.

---

¹ [Paleografisch-codicologisch commentaar] In margine met verwijsteken alternatieve lezing voor 'daer toe': 'doe'.

² [Vertaling] Maggioni: «ad siluam nigram» (520).

Van sinte Primo ende Feliciano [74]

Wat den name bediedt

Primus bediedt 'de overste grote' ende Feliciaen bediedt 'salech out man'.¹ Primus es gheseit 'de opperste' oft 'groot', om sijn weerdecheit mits den lidenne sijnre martilien, ende om sijn macht mits den werke van miraculen, om sijn heilecheit om de volmaechtheit sijns levens, om sijn salecheit mits sijn glorioes ghebruken.² Feliciaen es gheseit 'oudere', niet allene om de outheit van sinen daghen, maer oec om sine grote weerdecheit ende om de rijpheit sijnre wijsheit ende de swaerheit sijnre seden.

Van sinte Primo ende Feliciano

Primus ende Feliciaen worden ghewroeghet voor Diocleciane ende Maximiane vander afgoden bisscope. Ende si seiden, waert [163rb] dat mense den afgoden niet en dade offeren, dat si negheen weldade vanden goden ghecrighen en souden. Doe bevalse de keiser inden kerkere te legghenne. Maer dinghel verlostese, ende si worden echter vore de keisers bracht. Ende om dat si sterc bleven int gheloeve, so daden sise alte jammerleec slaen ende versceeden van een. Ende de rechtere seide tote Feliciane dat hi saghe op sine outheit ende dat hi den afgoden offerde. Feliciaen seide hem: «Sich, ic hebbe nu LXXX jaer, ende xxx jaer sijn leden van dier tijt dat ic de waerheit bekinde ende dat ic vercoos met Gode te levenne, die mi verlostten mach van dinen handen.» Doe dedenne de rechtere binden ende dede hem naghele dore sijn hande ende voete slaen, ende seide hem: «Aldus selstu bliven tote dattu onsen wille does.» Ende doe Feliciaen met bliden ansichte hier in bleef, so dede hine daer quellen ende en liet hem niet gheven.

Hier na dede de rechtere Primus bringhen ende seide hem: «Sich, dijn brueder heeft des keisers wille ghedaen, ende hier bi es hi in groter eren inden palaise. Daer bi: doet oec also.» Primus seide hem: «Al bestu sduvels sone, nochtan hebstu waer gheseit in enen deelle, want mijn brueder heeft gheconsenteert skeisers ghebod van hemelrike.» Doe wert de rechtere [163va] gram ende dede sine siden berren ende ghesmolten loot in sinen mont ghieten, daert Feliciaen toe sach, om dat hi hem daer af vervaren soude. Maer Primus

---

¹ [Vertaling] Maggioni: «Primus quasi summus et magnus, Felicianus quasi felix anus, id est felix senex» (521).

² [Vertaling] Maggioni: «Ille enim dicitur summus siue magnus dignitate propter martyrii perpressionem, potestate propter miraculorum operationem, sanctitate propter uite perfectionem, felicitate propter gloriosam fruitionem» (521).

VAN SINTE PRIMO ENDE FELICIANO

dranc suetelec dat loot als oft cout water hadde gheweest. Doe wert de rechtere gram ende dede op hem ute laten II liebaerde, maer de libaerde vielen vore hare voete ende stonden vore hen als saechtmoedeghe lammerkenne. Echter dede hi wrede beren ute laten, ende si worden also goedertieren als de libaerde. Daer dit ghesciedde, waren meer dan XII^M manne, ende van dien worden si v^C gheloevech. Maer de rechtere dede Primum ende Feliciane onthoofden ende dede hare lichamen vore de honde ende de voghele worpen. Maer si bleven onghequetst ende de kerstenne groevense. Si waren ghepassijt int jaer ons Heren CCLXXXVII.